

Haderslev Amt

med Kjøbstaden Haderslev og de adelige Godser Gram og Nybøl

omfatter omtrent den nordlige Fierdedeel af Slesvigs Fastland, og begrænses mod Nord af Kolding-Fjord og Nørre-Jylland, hvor Kongeaaen tildeels danner Grænsen, mod Øst af Lille-Belt, mod Syd af en større Bugt af Lille-Belt med Gjenner-Fjord, af Aabenraa og Løgumkloster Amter samt af det til Nørre-Jylland hørende Lø Herred med Ballum Birk, mod Vest af Vesterhavet og det til Nørre-Jylland hørende Riberhuus-Birk. Desuden hører Øen Aarø med nogle mindre Holme i Lille-Belt, den lille Ø Kalvø i Gjenner-Fjord samt en Deel af Øen Rømø i Vesterhavet til Haderslev Amt.

Den smalle Haderslev-Fjord skjærer sig mod Øst omtrent 2 Miil ind i Landet og danner med Lille-Belt en Halvø, der almindelig kaldes Haderslevnæs. Fladeindholdet af Amtet med Kjøbstaden Haderslev og de adelige Godser Gram og Nybøl udgjør omtrent 32 3/4 kvadrat Miil, hvori er indbefattet Fladeindholdet af det til Løgumkloster Amt hørende Strøgods i Haderslev Amt (ca. 32 Gaarde og 43 Huse), hvorimod Fladeindholdet af de syd for Kongeaaen beliggende, med Haderslev Amt blandede Dele af Ribe Amt ikke ere indbefattede i disse 32 3/4 kvadrat Miil.

Haderslev Amt er væsentlig forskjellig fra de øvrige Amter i Slesvig derved, at det er det eneste, der strækker sig over hele Landets Brede fra Øst til Vest, og saaledes frembærer Charakteren af alle Halvøens forskjellige Dannelser: mod Øst seer man Kystens bølgeformede, skovklædte og frugtbare Land med talrige levende Hegn; herefter breder sig med større Udstrækning end almindeligt paa den jydsk Halvø Høideryggens mere sandede og bakkede, med Steengiærder og Jorddiger gennemdragne Egne, endnu smykkede med Resterne af den ældgamle Farrisskov; mod Vest afløses Høideryggen af Hedesletterne, hvor Lyng og Kjørstrækninger endnu fremtræde i store Drag; hertil slutter sig en lav Sandryg, Levning af ældgamle Sandklitter, og denne taber sig atter ud mod Vesterhavet i betydelige Engstrækninger, der bog, da de endnu ere uinddagede, ere udsatte for Havets Oversvømmelser*). Halvøens sjette karakteristiske Dannelselse, Flyvesandet, finder ogsaa sit Udtryk paa Rømø Vestkyst.

*) Blandt disse Enge findes mange særdeles gode Marskenge, og saagodtsom hele Amtets Kyststrækning mod Vesterhavet frembyder beqvem Leilighed til Indvinding af Marskland fra Havet, hvilket ogsaa paa flere Steder, navnlig i Brøns og Skjærbæk Sogne, med Held er forsøgt.

De betydeligste Punkter paa Høideryggen ere Høibjerg, 312 Fod, og Kobjerg, 306 Fod, begge vest for Christiansfeld, endvidere i Vedsted Sogn Pothøi, 270 Fod. I den nordøstlige Deel af Amtet, øst for den egentlige Landryg, hæver Skamlingsbanken sig endnu højere end denne; Høiskamling ligger 363 Fod over Havets Overflade og er det højeste Punkt i Slesvig. Fra selve Høideryggen udgaae forskjellige Arme, hvoraf de mod Øst ere korte og mere bestemt udprægede end de mod Vest Udgaende, der i lange og flade Bakkestrøg tabe sig i Vestsidens Sletteland.

Blandt de mod Øst udgaende bemærkes et høidestrøg, der begynder ved Hjerndrup og strækker sig over Fjelstrup Sogn, hvor det ender brat i Gravenshoved og Anslethage; et andet udgaaer fra Magstrup og Moltrup over Aastrup (Aastrupbanke 234 Fod) og Vonsbæk Sogne, paa den nordlige Side af Haderslev-Fjord, og ender i Ørbyhage. Længere mod Syd, ved Hammelev og Vedsted, bliver Høideryggen smallere, mere bakket og indskaaren paa Østsiden, hvor Tilløbene til Haderslev-Dam og Sliv-Sø bane sig Vei gennem smalle Dale og dybe Kløfter. Herfra skyder et Høidestrøg sig mod Øst ud gennem Haderslevnæs (Tamdruphøi 161 Fod).

Blandt de vestlige Høidestrøg mærkes tvende fra Frørupegnen udgaende, hvoraf det ene følger Kongeaaens sydlige Bred og er stærkest fremtrædende i Vestenden ved Kalslund Kirke, det andet gaaer over Jels Sogn til henimod Fol Sogn (Rangtang 261 Fod); fra Magstrup udgaaer et Strøg over Nustrup (Store-Fjellumhøi 242 Fod) til henimod Gram.

Længere mod Syd udgaaer et langstrakt Bakkestrøg over Toftlund til henimod Ribe, og staaer i ringe Forbindelse med de ikke ubetydelige Gassehøie (160 Fod) i Skjærbæk Sogn ved Vesterhavet.

Da Høideryggen gaaer nærmest Østkysten, ere Vandløbenes Retning og Størrelse bestemte herved, idet de mod Øst løbende ere korte og rivende, det største Aller-Aa, der optager Taps-Aa; hvorimod Amtets Hovedvandløb have en vestlig Retning med et i Reglen bugtet og snigende Løb. De vigtigste ere Flads-Aa og Gjels-Aa, der omtrent en Miil øst for Ribe forene sig og danne Ribe- eller Nips-Aa, der gennemstrømmer Byen Ribe, hvor den optager Tved- eller Hjortvad-Aa (Farrisbækken), og falder i Vesterhavet; Flads-Aa udspringer under Navn af Fovs-Aa i Ødis Sogn og antager paa sit sydvestlige Løb Navnene Nørre-Aa og Gram-Aa; Gjels-Aa udspringer i Vedsted Sogn paa Grændsen af Aabenraa Amt under Navn af Rudebækken og antager paa sit nordvestlige Løb Navnene Immervad-Aa, Sønder-Aa og Jarle-Aa. Paa Grændsen mod Nord løber Kongeaaen, der udspringer i Ødis Sogn, og paa sit bugtede Løb mod Vesterhavet ogsaa kaldes Skodborg-Aa. Mindre Vandløb, der falde i Vesterhavet, ere Brøns-Aa og Reisby-Aa.

Af Indsøer har Amtet kun faa og ingen store; de ere alle beliggende i den østlige Deel; heraf mærkes Haderslev-Dam og de 3 med hinanden forbundne Smaasøer ved Jels, endvidere Vankjel-Dam, Sliv-Sø og Heilsminde-Sø, hvilke tre kun ved en smal Land-strimmel ere adskilte fra Lille-Belt.

Amtets Skovareal, der tidligere har været angivet til 30,000 Tdr. Land, er nu, formedelst den stærkt fremskridende Agricultur, betydeligt mindre. Den vestlige Deel af Amtet er næsten aldeles skovløs; i Midten ligge de betydelige Gram-Skove (c. 1300 Tdr. Land), mod Nord Rester af den forhen store Farrisskov og mod Syd Statsskoven Lindetskov, 727 Tdr. Land. Den østlige Deel er derimod meget skovrig, alene Statsskovenes Areal er ca. 5000 Tdr. Land, og en stor Deel Gaarde have Skovlodder, der med Undtagelse af Kirke- og Hospitalsgaardene, alle ere indløste til Eiendom, endog Skovene til de Gaarde, som iøvrigt ere Arvefæstegaarde.

Efter sidste Folketælling i 1860 havde Amtet et Antal af 65,458 Indvaanere, hvoraf i Kjøbstaden Haderslev 8,012, i Christiansfeld 681 og i Landdistricterne 56,765*) (heraf 3,261 paa de adelige Godser Gram og Nybøl). Af denne Befolkning levede saaledes 1980 Mennesker paa 1 kvadrat Miil.

*) Heraf dog c. 440 henhørende til Løgumklosterske Enclaver i Sognene Hygum, Roager, Vodder, Skjærbæk, Arrild, Toftlund, Agerskov, Brøns og Branderup.

Haderslev Amt indbefatter Herrederne Tyrstrup, Haderslev og Gram, der danne det saakaldte **Østeramt**, samt Herrederne Frøs og Kalslund, Nørre-Rangstrup og Hviding, der danne det saakaldte **Vesteramt**. Under Amtmanden i Haderslev Amt som Overøvrighed sorterer Kjøbstaden Haderslev, ligesom ogsaa de adelige Godser Gram og Nybøl, der deels ifølge deres Beliggenhed, deels i andre Henseender henregnes til Vesteramtet. Amtets Landcommuner danne eet Amtsraadsdistrict, der har 8 valgte Medlemmer under Forsæde af Amtmanden (Regulativ, stadfæstet ved kgl. Resolution af 13de Juni 1858).

Da den i Slutningen af forrige Aarhundrede paabegyndte Matrikulering af Haderslev Amt ikke førte til noget Resultat, er endnu den gamle Skyldsætning efter Plovtal den gjældende. Efter denne har Amtet et ordinairt eller Contributions-Plovtal af 846 $\frac{3}{4}$ Plove; til extraordinairt Plovtal er Amtet ansat med 958 $\frac{3}{4}$ Plove. De adelige Godser Gram og Nybøl ere ikke medregnede i fornævnte Ansættelse; Gram er ansat til 30 Plove og Nybøl til 9 Plove; de 16 saakaldte Ny-Gram Plove ere indbefattede under Amtets. I Skatteareal er Amtet ansat til 135,775 278 Tdr., taxerede til 12,724,231 Rd. Skattearealet for Gram og Nybøl, hvilket ikke heri er medregnet, er 6,444 Tdr. med en Taxationsværdi af 532,560 Rd.

I 1859 fandtes i Haderslev Amt med Godserne Gram og Nybøl 72 Jordbrug større end en heel Bondegaard, kun en enkelt af disse Jordbrug, Gram Hovedgaard, naaede til et Areal af 600 Tdr. Land, af de øvrige kun ganske faa til 4 - 500 Tdr.; af Præstegaarde fandtes 47, af Bøndergaarde (hele eller Dele af, see den efterfølgende Side) 3,086, af Huse med Jord 3,880 og Huse uden Jord 1,466. Heri er medregnet det ovennævnte i Vesteramtet beliggende Strøgods hørende, til Løgumkloster Amts Fogderier Frøshered, Skjærbæk og Alslev.

Den langt overveiende Deel af Bøndergaardene var tidligere kongelige Arvefæstere, men deres Antal er nu betydeligt formindsket, og da Fæstequalitetens Afløsning er meget billig og derfor i stadig Tiltagende, vil Arvefæsteforholdet sandsynligvis om ikke lang Tid aldeles bortfalde. For Øieblikket kan det antages, at omtrent 1/4 af hele Amtets Bøndergaarde ere Arvefæstegaarde. Fæsteforholdene paa Gram og Nybøl adelige Godser have ogsaa i Tidernes Løb udviklet sig derhen, at Bønderne nu besidde deres Gaarde, saavel Bygninger som Jorder, enten som fuld Eiendom eller som Arvefæste med Ret til at sælge og pantsætte, imod lave Afgifter.

Gaardene deles i hele, 3/4, 1/2, o. s. v., men de forskjellige Underafdelinger ere dog langt fra af samme Størrelse i de forskjellige Egne af Amtet. De her under Huse med og uden Jord anførte mindre Landeiendomme føre, efter den forskjellige Maade, hvorpaa de ere fremstaaede, forskjellige Benævnelser, saasom Toftogodser, Landbolsteder, Kaadnersteder, Forbedelsessteder og Inderstesteder. Forskjellen paa dem er i det væsentlige følgende:

Toftogodserne ere ligesaa gamle som Gaardene og existerede førend Udskiftningen; det var Huse, som foruden en egen Toft tillige havde Græsningsret til 1 - 2 Høveder paa Byens Fællede. De contribuere efter deres Størrelse lige med Gaardene, undtagen til Ægtkjørsel og Landeveies Vedligeholdelse. I de Sogne, hvor dette nedarvede oprindelige Forhold nøie er opretholdt, bidrage Toftogodsbesidderne endnu til Magazin- og Fouragepræstationerne, medens de paa andre Steder efterhaanden ere blevne fritagne for disse og lignende Byrder.

Landbolsteder med Jord ere egentlig først opstaaede ved Udskiftningen skjøndt Navnet er meget ældre. Det var oprindelig jordløse Huse, hvis Beboere fik en Ko og nogle Faar græssede paa Fælleden, men havde ingen Toft og vare ikke contribuable, saaledes som Toftogodsbesidderne. Ved Udskiftningen udlagdes Jord til disse Huse fra Byens Fællede, sædvanlig til et Par Køers Græsning, medens Gaardene overtog Landeveienes Vedligeholdelse, Ægtkjørsler, Magazinpræstationer o. s. v., og til Erstatning herfor blev der paalagt Landbolstederne en lille aarlig Afgift til Byens Gaarde, som disse pro rata dele indbyrdes.

Medens Landbolstederne saaledes i Reglen ere udlagte fra en samlet By, ere derimod **Kaadnerstederne** næsten altid udlagte fra en enkelt Gaard. De ere i Reglen frie for alle ekstraordinære Byrder, større Veies Vedligeholdelse, Ægtkjørsel, Amtsrepartitionsfondsbidrag, Magazin- og Fouragepræstationer m. m., hvorimod deres faste Afgifter ere forhøiede med Halvdelen af deres oprindelige Beløb til Fordeel for den Stamgaard, fra hvilken de ere udlagte*).

*) De Kaadnersteder, der ifølge Bevilling ere udlagte efter den 23de Mai 1861, maae nu selv bære alle de nævnte Byrder efter deres Størrelse.

Forbedelsessteder ("Verbittels") findes fortrinsviis blandt de i Amtet incorporeret lindevedske Steder (ved Patent af 23de Decbr. 1796 bleve Beboerne af Fæstegodset til det nedlagte Gods Lindeved i Flensborg Amt incorporerede i

de Amter, hvori dette Fæstegods var beliggende; for Haderslev Amts Vedkommende beløb det sig til 19 Plove; de have bevaret adskillige Friheder, saasom Stempelpapirsfrihed, Frihed for Ægtkjørsel m. m.); dog findes der ogsaa endeel Forbedelsessteder i den øvrige Deel af Vesteramtet. De have forhøjet Grundskat ligesom Kaadnerne, men synes derimod efter nedarvet Skik at være forpligtede til at forrette Budløbertjenesten i Byerne og for Sognefogderne.

Inderstestederne ere saadanne Huse, hvortil kun hører Byggeplads og Kaalhave. Der er i den senere Tid opstaaet endeel saadanne Steder derved, at der ved Siden af offentlige Veie hyppig findes smaa Arealer, som bebygges efter forud erhvervet Tiladelse fra Øvrigheden.

I Amtet findes adskillige saakaldte **Frigaarde**. Disses Friheder ere imidlertid mere eller mindre tvivlsomme, og have fortiden vistnok deres væsentligste Støttepunkt i Sædvane. Forsaavidt der specielt tages Hensyn til dem i Amtsrepartitionsfondsregnskabet, er deres Antal 16 med $12 \frac{3}{4}$ Plov. Paa Grund af, at der i de oprindelige Privilegier ikke var givet en nøiagtig Specification af de Friheder og Forrettigheder, som maatte blive Frigaardene til Deel, kunde Tvistigheder og Tvivl ikke undgaaes. Frihederne betegnedes som "adelige", men da Besidderne ikke vare nobiliterede, kunde Begrebet ikke i alle Dele fastholdes, og i ethvert Tilfælde blev det en Kjendsgjerning, at Uklarheden angaaende deres Rettigheder og Forpligtelser var saa stor, at en speciel Undersøgelse blev nødvendig. En saadan har til forskjellige Tider funden Sted, hvorved Frigaardenes Rettigheder og Forpligtelser for endeel nærmere ere bestemte, uden dog at have erholdt allerhøieste Confirmation. Foruden de egentlige Frigaarde findes endnu i Amtet nogle Eiendomme, der ikke indtage en særlig Plads i Amtsrepartitionsfondsregnskabet, men som dog i meer eller mindre Grad ere fritagne for adskillige Byrder.

Der har tidligere været endeel Domainer i Amtet, som i Slutningen af forrige Aarhundrede bleve udparcellerede og solgte, medens Staten beholdt de dertil hørende Skove. De have imidlertid beholdt adskillige Friheder, saasom for Tiende, Ægtkjørsel, Magazin- og Fourageleverance m. m. Disse forhenværende Domainer ere ialt ansatte til 34,585 Tdr. 222 Roder Skatteareal, taxerede til 2,441,315 Rd.; deraf i Østeramtet 34,252 Tdr. 222 Roder Skatteareal med Taxationsværdi 2,414,675 Rd., og i Vesteramtet 333 Tdr. Skatteareal med Taxationsværdi 26,640 Rd.

Til Hospitalet Goschenhoff i Eckernførde hører noget Fæstegods, de saakaldte "**Geltinger-Lansten**". Forsaavidt de medtages ved Repartitionen af visse Byrder, svare de Afgift af $2 \frac{1}{2}$ Plov med en Skatteværdi af 42,360 Rd., hvoraf. 19,180 Rd. i Haderslev Herred og 23,180 Rd. i Tyrstrup Herred.

Haderslev Amt vælger 3 Deputerede for de mindre Landeiendomsbesiddere til den slesvigske Stænderforsamling, og danner i denne Klasse de 3 første Valgdistricter, medens Kjøbstaden Haderslev i Forening med Christiansfeld

vælger 1 Deputeret for Kjøbstædernes 2det Valgdistrict. Til Rigsraadet vælger Haderslev Amt i Forening med endeel af Tønder og Løgumkloster Amter 1 Medlem.

I **geistlig Henseende** er Amtet deelt i 2 Provstier, hvoraf Tørninglehns Provsti sorterer under Ribe Stift og Haderslev Provsti under Slesvig Stift. Tørninglehns Provsti omfatter Vesteramtet med Undtagelse af Skodborg Sogn, samt Nustrup og Skrydstrup Sogne af Østeramtet. Samtlige Provstiets Præstekald besættes af Kongen efter Indstilling af Kongerigets Cultusministerium.

Biskoppen har **Kaldsret** til de Skolelærerkald, med hvilke ere forbundne Degne- eller Kirkesangerembeder; til de øvrige Skolelærerkald udnævner Amtmanden. Til samtlige Skolelærerkald paa Gram og Nybøl Godser udnævner dog Fideicommissbesidderen. I de reent geistlige Anliggender er den kongerigske Lovgivning gjældende; Skolevæsenet sorterer derimod under Amtmanden i Haderslev Amt og Provsten i Tørninglehns Provsti, og bestyres efter slesvigsk Lovgivning; dog kan Vedkommende, naar han ikke tilforn har været ansat i Provstiet, ikke udnævnes før han er prøvet af Provsten.

Bispevisitats holdes af Ribe Biskop ogsaa over Skolerne, og samtlige Skolelærere skulle have Bestalling (Collats) af ham. Forvaltningen af Kirkemidlerne og Kirkernes Vedligeholdelse er for de 10 Kirker i Hviding Herred, 5 i Nørre-Rangstrup og 2 i Gram Herred (Skrydstrup og Nustrup), henlagt under Biskoppen;

Herredsfogden i Hviding og Nørre-Rangstrup er **Kirkeskriver**. Ved Seem, den 11te Kirke i Hviding Herred, er Biskoppen alene Regnskabsfører. For 9 Kirker i Frøs og Kalslunds Herreder (Fol er adelig) er Bestyrelsen hos Amtmanden og Provsten; Amtsforvalteren for Vesteramtet er Kirkeskriver. Gram og Fol Kirker eies af Fideicommisset, der saaledes ogsaa sørger for Kirkernes Vedligeholdelse.

Haderslev Provsti omfatter Kjøbstaden Haderslev, af Vesteramtet Skodborg, og hele Østeramtet med Undtagelse af Nustrup og Skrydstrup Sogne. Kongen har Patronatsretten til Kirkerne og besætter allerhøist umiddelbart samtlige Præstekald, med Undtagelse af Diakonaterne til Marie-Kirken i Haderslev, der er et Valgkald. Kirke- og Skolevæsen bestyres af Amtmanden og Provsten som Kirkevisitatorer. Disse besætte ogsaa Kirkesanger- og Skolelærerembederne. Provstiets 33 Landsbykirker staae med Hensyn til deres økonomiske Forvaltning i en ganske exceptionel Stilling, idet disse Kirkers Pengemidler og Indtægter tilflyde en fælleds Kirkekasse, hvoraf igjen alle Udgifter bestrides. Forvaltningen af Pengemidlerne og Kirkernes

Vedligeholdelse er overdraget Kirkevisitatoriet, under hvem en Kirkekasserer er ansat. Den fælleds Kirkekasse, hvis Indtægter hovedsagelig bestaaer i betydelige aarlige Tiender, der i alle Sogne med Undtagelse af eet ere bestemte til en fast aarlig Kornafgift, eier en ikke ubetydelig Capitalformue; den kan som

Følge af disse heldige Vilkaar anvende betydeligt paa Kirkernes Vedligeholdelse, og har i de seneste Aar endog seet sig istand til aldeles at ombygge flere Kirker.

I **juridisk Henseende** omfatter Amtet foruden Haderslev Kjøbstadsjurisdiction følgende 5 Landjurisdictioner: 1) Haderslev Herred, 2) Tyrstrup Herred, 3) Gram Herred, 4) Hviding og Nørre-Rangstrup Herreder, 5) Frøs og Kalslund Herreder, til hvilken sidste Jurisdiction de adelige Godser Gram og Nybøl ere henlagte med Hensyn til Dommermyndigheden og det dømmende Politi. Det udøvende Politi er for disse Godsers Vedkommende hos Godsherskabet.

Beboerne af de til Løgumkloster Amt hørende, i Haderslev Amt beliggende Eiendomme ere thingpligtige til de Herreder, hvori de ere beliggende, men sortere iøvrigt i Regelen, hvad Politi- og Skattevæsen angaaer samt med Hensyn til den saakaldte *jurisdictio voluntaria*, under Løgumkloster Amts Øvrigheder.

Haderslev Amt hører til det 1ste Slesvigske Udskrivningsdistrict og omfatter 106 Lægder; de adelige Godser Gram og Nybøl høre ligeledes til 1ste Slesvigske Udskrivningsdistrict og omfatte de 17 første Lægder af det 2det Angler adelige Godsdistrict. Amtet er deelt i 2 Physicatdistricter: Kjøbstaden Haderslev med Østeramtet hører til Haderslev Physicatdistrict; Vesteramtet, inclusive de adelige Godser Gram og Nybøl, hører til Gram Physicatdistrict. Med Hensyn til de directe Skatters Oppebørsel er Amtet deelt i Øster- og Vesteramtstuedistrict; ligeledes er Amtet deelt i Øster- og Vesteramts Huusfogeddistrict og Branddirectorat. De adelige Godser Gram og Nybøl høre ikke til Amtets Amtstue- og Huusfogeddistrict eller Branddirectorater. Med Hensyn til Forst- og Jagtvæsenet er Amtet deelt i 1ste, 2det og 3die Haderslevske Skovriderdistrict.

Med Hensyn til Administrativforholdene i den Deel af Haderslev Amt, hvor nørrejydske og slesvigske Districter ligge blandede mellem hverandre, maa jævnføres Beskrivelsen af Kongeriget Danmark, Specielle Deel II. S. 1004 - 1040. Forøvrigt ere samtlige Jurisdiktions- og Administrativforhold m. m. anførte ved hvert enkelt af de blandede Sogne, og bemærkes her kun, at hvor den overveiende Deel af et saadant Sogn er kongerigsk, ere kun de slesvigske Dele af dette behandlet her under Haderslev Amt, medens Sognet i sin Heelhed er beskrevet under Kongeriget.

I Valdemar II's Jordebog fra 1231 nævnes 3 Sysler i Sønderjylland, nemlig Barwith-*) , Elllæm**) og Istathe***) Syssele.

*) Benævnet efter Byen Barwith, nu Bjært.

**) Efter Byen Ellum ved Løgumkloster.

***) Efter Byen Isted, 1 Miil nord for Slesvig.

Det første omfattede den norøstlige Deel indtil Gjenner-Bugt og Jarde-Aa samt Brede-Aaes Kilder med Hathærslæphæret, Thyurstrophæret, Frøshæret, der ogsaa omfattede Kalslundherred, Gramæhæret og Rafnsthorphæret.

Det andet naaede i en Bue fra Ribe til Sundeved, mod Syd til Søholm-Aa, og indbefattede Hwitynghæret, Løghæhæret, Høthershæret, Risæhæret, Loctorphæret, Clyppæløfhæret og Kyærræhæret samt Sundwith.

Det tredie omfattede den sydlige Deel indtil Slien, Reide-Aa og Trenen. Dertil kom endnu Utland eller de frie Frisers Land og Landet mellem Slæ og Eydær. Alle fornævnte Dele opføres under Overskriften Jucia; Alsæ og Ærræ nævnes blandt Øerne næstefter Fyen, og Imbria (Femern) stod umiddelbart under Kongen. Man seer af Ovenstaaende, at det nuværende Haderslev Amt omfatter den større Deel af Barwith-Syssel og en Deel af Ellæm-Syssel. Under den senere Deling af Landet i Lehn fremtræde i det nordlige Slesvig Haderslevhuus-Lehn og Tørning-Lehn x), benævnedes efter de tvende Slotte Haderslevhuus og Tørning; Tørning blev tidlig Familien Lembecks Eiendom, og kom ved Giftermaal fra denne til Ahlefelderne, der atter ved Bytte Aar 1496 overlod det til Kong Hans tilligemed Gram, Frøs, Kalslund og Hviding Herreder, af hvilke det første 1465 var solgt dem af Kong Christian I. for 4000 Mark Lybsk og de 3 sidste allerede 5 Aar tidligere vare givne dem i Pant af Kongen for 12,000 Mark Lybsk.

x) *Skinkelborg-Lehn forekommer ogsaa og maaskee flere.*

Benævnelserne Haderslevhuus Amt og Tørning Amt forekomme ind i det 16de Aarhundrede; endnu 1580 var Tørning et eget Amt, men under Haderslev Amtmand. I Danckwerths Lanbesbeschreibung (1652) findes Haderslevhuus Amt og Tørning Amt forenede til Haderslev Amt, der inddeles i Østeramtet med Haderslev, Tyrstrup og Gram Herreder og Vesteramtet med Frøs, Kalslund, Hviding og Norder-Rangstrup Herreder samt Fogderiet Bollerslev. I Slutningen af forrige Aarhundrede vare Øst- og Vest-Amtet atter for en Tid adskilte under hver sin Amtmand.

Ved Delingen 1490 mellem Kong Hans og hans Broder Hertug Frederik blev det nordlige Slesvig lagt til dennes Deel, men Delingen hævedes, da Hertugen 1523 besteg Danmarks Throne. Hans Efterfølger Christian III. foretog 1544 den anden Deling af Slesvig med sine Halvbrødre Hans den Ældre og Adolf, af hvilke Hans fik Haderslevhuus og Tørning Amter; Hertug Hans døde imidlertid uden Arvinger 1580 og de nævnte Amter bleve derefter atter ved Arv kongelige. Da Frederik II.'s Broder Hans den Yngre skulde have en Trediedeel af Arven, affandt Kongen sig 1582 saaledes med ham, at han fik nogle Eiendomme i den kongelige Deel, og deriblandt nogle til Haderslev Amt hørende Godser, navnlig i det af Klostergoods dannede Bollerslev Fogderi, hvilke dog allerede 1584 byttedes mod Krongodser paa Als og Ærø.

Sest Sogn blev 1566 lagt fra Slesvig til Nørre-Jylland, hvorhen 1570 ogsaa lagdes Vamdrupgaard og senere Østerbygaard. 1658 overlod Kong Frederik III. Godserne Gram og Nybøl til Feltmarskal Hans Schack, og de gik derefter ud fra Amtets Omraade, ligesom ogsaa fire Aar senere de 16 saakaldte Nygrammer-Plouge, der dog vedbleve at udrede deres Contribution til Haderslev Amt. 1777 blev ved Ophævelse og Fordeling af Domcapitelsdistrictet en i Haderslev Amt beliggende Ploug indlemmet i samme. 1796 blev ved Fordelingen af det

forhenværende Gods Lindeved, med hvilket tidligere havde været forenet de i Haderslev Amt beliggende Godser Hørbro, Vesterbæk og Spandet, en stor Deel af disse Godser henlagte under Frøs og Kalslund Herreder. 1834 blev Haderslev Slotsgrund, der før hørte til Amtet, forenet med Byen Haderslev. Den til Hviding Herred hørende Deel af Bønderby henlagdes 1839 under Tønder Amt. 1850 blev Bollerslev Fogderi med Undtagelse af Districtet Strandelbjørn (der hører under Nørre-Rangstrup Herred) lagt til Aabenraa Amt, Ifølge Bekjendtgjørelser af 16de Septbr. 1850 (i Henhold til Allerhøieste Resol. af 9de Ocbr. 1808) og af 24de Novbr. 1852 er til Amtmanden over Haderslev Amt overdraget visse Overøvrighedsfunctioner ogsaa for Byen Haderslevs Vedkommende. Ved Allerhøieste Resolution af 14de October 1852 er Amtmanden tillige beskikket til Kongelig Commissair for Gram og Nybøl Godser, hvilke derhos med Hensyn til den dømmende Myndighed ere henlagte under Herredsfogden for Frøs- og Kalslund Herreder.

Medens ellers Stiftsinddelingen overalt i Danmark sluttede sig til den verdslige Syssel-Inddeling, var dette ikke Tilfældet med Ribe og Slesvig Stift. Ribe Stifts Grændser strakte sig dybt ind i Sønderjylland, overskjærende de to nordligste Sysler af dette Landskab*). Den steile nordlige Deel heraf fik senere Navn af Tørning-Lehn. Denne Forbindelse med Ribe Stift blev under og en Tidlang efter Reformationen heelt afbrudt. Christian den Tredie lagde dog 1543 de fraskilte Sogne i Nordslesvig igjen under Ribe Bispestol.

*) Grunden har uden tvivl været den, at Christendommen i sin Udbredelse i disse Landdele har havt tvende Udgangspunkter, Ribe og Hedeby. Ved Stifternes endelige Afgrændsning - under Knud den Store eller maaskee Svend Estridsen - er der taget Hensyn til de Dele, hver Moderkirke havde erhvervet sig, og Inddelingen gjort i Overeenstemmelse hermed. (See C. F. Allen, det danske Sprog i Slesvig, l. S. 64 - 77).

Ved Delingen af Hertugdømmet med Hertugerne Hans og Adolf fik Sidstnævnte de 3 Sogne Hellevad, Egvad og Vedsted i Aabenraa Amt, der laae til hans Deel, udskilt fra Ribe Stift, og Hertug Hans erholdt ved Voldgiftskjendelse af 4de Marts 1578 ogsaa de øvrige Sogne, der da alle laae til hans Deel. ganske eller tildeels unddragne Biskoppens Myndighed; men han overlevede kun 2 Aar dette Forlig og nu blev hans Lande atter deelt mellem Kongen og Hertug Adolph. Kongen lagde de vestlige Sogne i Haderslev Amt, hvilket Amt faldt til ham, atter under Ribe Biskop; de øvrige Sogne, nemlig Kjøbstaden Tønder, Løgumkloster med Nørre-Løgum og 6 Landsogne i Tønder Amt, vedbleve, under mange Stridigheder, først tildeels, senere heelt at være adskilte fra Ribe Stift.

Literatur:

- C. Danckwerths Landesbeschreibung der Herzogth. Schlesw. und Holst., 1652, fol., S. 70 - 77.
A. F. Büsching, Kurzgefassetete Staats-Beschreibung der Herzogthumer Holstein und Schleswig, Hamburg. 1752, S. 102 - 162.
E. Pontoppidans Danske Atlas, VII Kjøbenh. 1781, S. 117 - 223.
I. F. Hansen, Vollständige Staatsbeschreibung des Herzogthums Schleswig, Flensb. 1770, S. 339-42, 365-76.

A. Niemann, Handbuch der schleswig-holsteinischen Landeskunde, topograph. Th., I., Slesw. 1799, S. 1 - 32.

H. N. A. Jensen, Versuch einer kirchlichen Statistik des Herzogthums Schleswig. I., Flensb. 1840, S. 138 - 237, 1454 - 1555. (jfr. Afhandlingene af samme Forfatter om Tørningelehn i Archiv für Staats- und Kirchengeschichte der Herzogthümer Schleswig, Holstein und Lauenburg und der angrenzenden Länder und Städte III. S. 373 - 378.)

I. v. Schröder, Topographie des Herzogthums Sleswig, 2te Ausl., Oldenb. 1854.

I. N. Schmidt, Slesvigs Land og Folk, Aabenraa 1852, S. 147 - 82.

O. H. Møller, Bericht von verschiedenen Ländern, Städten und Gegenden des Herzogthums Schleswig, Flensb. 1761, 4.

O. Hansen, Statistische Forschungen über das Herzogthum Schleswig, 2tes Heft, Altona 1833.

P. Rhodes Samlinger til Haderslev Amts Beskrivelse, Kjøbenh. 1775. (Fortsættelse heraf findes i det store Kongelige Bibliotheks Manuscriptsamling, Thottiana 4to. Nr. 1789 - 90).

K. Aagaard, Beskrivelse over Tørning-Lehn, Kjøbenh. 1815.

J. Nissen, Haderslev Amt, Hadersl. 1840.

Laur. Skau, Fremstilling af Haderslev Amts økonomiske Forhold, Haderslev 1858. (Særlig benyttet ved foranstaaende Fremstilling af Ejendomsforholdene paa Landet i Haderslev Amt S. 4 - 6.)

O. Kier, Tiendevæsenet og den fælles Kirkekasse i Haderslev Provsti, Haderslev. 1854.

O. Kier, Mittheilungen über das Amt Hadersleben, Altona 1852.

N. Falck, Staatsbürgerliches Magazin VI. S. 175 - 93. "Nachricht von der Consistence des Amtes Hadersleben."

Samme Værk X. S. 581 - 97. "Das Zehntwesen in Schleswig, ins besonders im Amte Hadersleben", von C. Wimpfen.

Samme Forf.'s Neues Staatebürgerl. Mag. I. S. 329 - 32. "Ueber die Verwandlung des Zehnten in den Funfzehnten", von Wimpfen.

Samme Værk X. S. 283 - 96. "Einige Worte, betreffend die kirchliche Verfassung der Probstei Hadersleben."

Falcks Archiv für Geschichte, Statist, etc. der Herzogth. Schlesw., Holst. und Lauenb. II. 512 29. "Ueber die Gränzen der geistlichen und weltlichen Gesetzgebung und Administration in Tørningelehn" vom Hardsvogn Stemann in Toftlund.

Schleswig-Holst. Blätter für Polizei und Kultur, Aarg. 1800, S. 120 - 47. „Gedanken über den Kornzehenden und die Leistung desselben im Amte Hadersleben."

Neue Schl.-Holst.-Lauenb. Prov.-Ber., Aarg. 1831. S. 493 - 629. "Die Kirchenverfassung in den Probsteien Hadersleben und Tørningelehn", von Wimpfen.

Haderslev,

den nordligste og trediestørste By i Slesvig, ligger midt i Haderslev Herred ved den inderste Vig af Haderslev-Fjord og paa den nordlige Side af den, med et kort Afløb til Fjorden, 3/4 Miil lange Haderslev-Dam, under 55° 15' 02" nordlig Bredde og 3° 05' 21" vestlig Længde, ca. 29 Mile vest sydvest i lige Linie for Kjøbenhavn, 3 1/2 Mile ad Landeveien syd for Kolding, 3 1/4 Mile nord for Aabenraa og 6 1/2 Mile syd sydvest for Ribe, i et Dalstrøg *), der mod Nord og Syd er omgivet af Bakker. Byen har en smuk og venlig Beliggenhed med Udsigt mod Øst over den bugtede Fjord og mod Sydvest over den smukke Haderslev-Dam, hvis vestlige Deel er omkranset med herlige Skove. I umiddelbar Forbindelse med Byen staaer det mod Vest beliggende Landsogn Gammelhaderslev. Gammel-Haderslev kaldes ogsaa en Deel af Byen Haderslev fra den saakaldte Biskopsbro mod Vest. Atter en Deel af dette Gammelhaderslev hører hvad Kirke og Skole angaaer til Gammelhaderslev Landsogn og benævnes i disse Henseender efter Kirken i Landsognet St. Severins Sogn.

*) Dette Dalstrøg kan egentlig betragtes som en Floddal, idet Dammen og Fjorden kun ere at betragte som en udvidet Fortsættelse af Tjørning-Aa.

Byen er i de senere Aar betydelig udvidet, idet den gamle Slotsgrund, der siden 1ste Januar 1834 fuldkommen er incorporeret i Byen, tildeels er bebygget, ligesom ogsaa betydelige Udvidelser ere skete i den nordvestlige Deel af Byen. Haderslev er inddeelt i 8 Qvarterer, har 2 Torve, Nørre- og Sønder-Torv, 29 Gader og Stræder, hvoraf 5 ere anlagte i de senere Aar. Byen har 730 brandforsikkrede Grundeieendomme. (I Begyndelsen af Aarhundredet var Antallet af Bygningerne i selve Byen og paa Slotsgrunden ca. 400.) Samtlige Bygningers Brandassurancesum var den 30te Juni 1861: 2,092,050 Rd. (i 1851: 1,323,754 Rd.)

Byens Jorder have et Areal af 290 Tdr. Land**). Jorderne ere ikke udskiftede men inddeelte i Marker, der udleies; deres Taxationsværdi andrager 43,660 Rd., og svares deraf aarlig Landskat med 181 Rd. 88 Sk. Mange af Byens Borgere drive Jordbrug og eie Jorder, der ere erhvervede ved Kjøb deels af Parceller fra det nedlagte Domainegods Ladegaard, deels af Bønderjorder hørende til Landsbyen Gammelhaderslev.

***) Heraf ligge ca 15 Tdr. Land syd for Byen og udgjøre en Deel af Barsbøl-Mark. Disse ere kjøbte af Byen for at udlægges til Exerceerplads, da Haderslev havde Garnison. De øvrige Jorder ligge i et samlet Hele nord for Byen. Tidligere eiede Haderslev By med 22 af Byens Indvaanere Byens Marker, baade nord og syd for Byen, i Fællig. Da dette Forhold gav Anledning til mange Stridigheder, blev i Aaret 1802 afsluttet Forlig mellem Magistraten og bemeldte 22 saakaldte Ottingseiere, hvorefter disse erholdt deres Lodder udskiftede og anviste til fast Eie paa Søndermarken, og Byen beholdt Nørremarken til udeelt Eiendom. Ved denne Leilighed overgik Søndermarken ogsaa heelt under Haderslev Herreds Jurisdiction. Efter Aaret 1802 hengik en

lang Tid, i hvilken Sønderottingerne forbleve ubebyggede, og Spørgsmaalet hvorhen de skulde henregnes i Henseende til Kirke-, Skole- og Fattigvæsen opstod først for nogle Aar siden, da de for en Deel bleve bebyggede. Dette Spørgsmaal er nu afgjort ved Kgl. Resol. 11te Marts 1861 derhen, at Sønderottingerne og nogle saakaldte Frakobler henhøre under Gammelhadsløv Sogn.

Af offentlige Bygninger og Institutioner mærkes:

Vor Frue eller Marie Kirke: den nævnes første Gang med Bestemthed ved Aaret 1309, ved hvilket Aar det berettes, at det ved denne Kirke værende Domcapitel for Benedictinermunke fik sine Statuter bekræftede. Kirken var nemlig en saakaldet Collegiatkirke, hvis Gudstjeneste besørgedes af et Kannikecapitel bestaaende af Præpositus, Cantor, Diaconus, Subdiaconus og flere Kanniker; som Collegiatkirke var den Filial af Slesvigs Domkirke (see Daugaards Klosterhistorie S. 448). I Aaret 1604 fik Kirken i Vest et høit Taarn, belagt med Kobber. 1627 brændte den, og mistede ved denne Leilighed sit prægtige Spiir og Taarnet. Den 16de Juli 1759 brændte Kirken igjen.

Hertil indskrænke sig omtrent de tarvelige Efterretninger fra Fortiden; det er derfor kun en Undersøgelse af Vor Frue Kirkes arkitektoniske Former, der kan kaste noget Lys over dens Bygningshistorie. Vor Frue Kirke er en treskibet Kirke i Spidsbuestiil med kantet Chor, opført af store røde Muursteen og udmærket ved sin anseelige Høide. Vinduerne ere gennemgaaende spidsbuede og prydede med tvende fritstaaende Muursteensposter, der foroven krydse hinanden. Langs med Tagskjægget løber omkring den største Deel af Bygningen en prægtig Frise med gennembrudte gothiske Fiirkløver af formede Muursteen. Paa begge Sider er i den katholske Tid tilbygget en Række Capeller, og paa Kirkens søndre Facade hæve sig 4 Spidsgavle med Nicher. Taget er tækket med Bly, og midt paa Rygningen kneiser et net lille Spiir. Choret, som støder umiddelbart til Nørregade, er den smukkeste Deel af Kirken, og tager sig imponerende ud ved sin Høide og Rankhed. Vinduerne ere smalle, men over 20 Alen høie og deelte med sine fritstaaende Muursteensposter. Paa søndre Side kaste sig fra Muurstiverne 2 Fritsvævende Spændebuer op imod Høikirkens Muur, for at understøtte sammes svage Punkter. Kirkens vestre Gavl har imod Nord et lidet rundt Taarn, sandsynligviis af yngre Oprindelse, med en Vindeltrappe. Denne Gavl viser Sporene af de ovenomtalte Ildebrande; saaledes bærer det foran Høikirkens Gavl fremskudte Vaabenhuus Frederik III.'s Navn og Aarstallet 1650. Dette Vaabenhuus er egentlig den underste Deel af det efter Branden 1627 afbrudte Taarn. Dens nuværende Snirkelgavl er opført i den paa Frederik III.'s Tid brugelige Renaissancestiil. Høikirkens Gavl bærer Christian VII.'s Navn og Aarstallet 1786, men det runde Vindue med den gothiske Rosette hidrører fra Restaurationen 1845, der lededes af Prof. Hetsch.

Træder man ind i Vor Frue Kirke, modtager man et smukt og høitideligt Indtryk. Hvælvingerne løfte sig til en Høide af 34 1/2 Al. (dansk Maal), og Lyset strømmer rigt ind ad de 3 ranke Vinduer i Choret. Imellem disse Vinduer bære fine Rundstave de lette Ribber op. Chorgulvet hæver sig adskillige Trin over Kirkens, og Glasmalerierne i Bunden af Vinduerne bringe noget Liv og Farve ind imellem de hvide Muurmasser. Det ene af disse er skjænket til Kirken af Kong

Christian VIII., de to andre af Byens Borgere. Bueaabningerne ere i Choret meget høie og smalle med retvinklede Hjørner og Pilastre, begge prydede med fine, temmelig smaalige Profileringer. Chorets Hvælvinger bæres kun af ganske smalle, skarpkantede Gjorbuer og Ribber af samme Form.

I Kirkens Skib ere Bueaabningerne ind til Sideskibene langt bredere end i Choret, og fremtræde med en simplere Indfatning. Hovedbuerne ere ligeledes bredere. Det fremgaaer i det Hele, at vi her have Rester af en langt ældre Bygning end Choret. Til denne Deel af Vor Frue Kirke henhøre ogsaa begge de største Capeller i Syd og Nord, hvilke baade ud- og indvendig have bevaret Charakteren fra Overgangstiden imellem Rund- og Spidsbuestilen. Det søndre Capel har en Spidsgavl med rundbuede Nicher og derunder et Tandskifte, Levninger af et Par ældre, meget smalle Vinduer i Syd samt af 4 lignende (tildeels tilmurede) i Øst og Vest, saavel som Spor af en rundbuet Portal i Syd.

Det nordre Capel har næsten samme Anordning. Paa østre Ydermuur af det søndre Capel sees et Stykke Gesims, bestaaende af smaa Rundbuer, der krydse hinanden. Alle disse Enkeltheder vise bestemt hen til Overgangstiden mellem Rund- og Spidsbuestilen, og lade formode, at Mariekirken oprindelig er opført i den første Halvdeel af det 13de Aarhundrede. Den har dengang været en Korskirke uden Sideskibe; de omtalte Capeller ere Fløiene eller Korsarmene af denne Bygning og vise dens tidligere Høide. Pillerne, der danne Korset, ere derfor prydede med 8 Tvillingcolonner i Rundbuestil, hvoraf de 4 i Bueaabningerne ind imod Korsarmene endnu bære deres gamle Buer.

Omtrent i Midten af det 15de Aarhundrede er Kirken bleven næsten aldeles ombygget paa en Tid, da Spidsbuestilen havde naaet sin største Udvikling her i Landet, og i hvilken man fremfor Alt stræbte at give Bygningerne høie og smækkre Forhold. Choret tilhører aldeles hiin Tid, og Skibet er ved samme Leilighed blevet gjort betydeligt høiere. Man seer derfor, at Pilastre ere bleven stablede ovenpaa Kapitælerne af 4 af hine gamle Tvillingcolonner, og kan under Kirkens Sidetage bemærke en Øgning i Muren, der mærkelig nok er bleven gjort noget tykkere end den gamle nedenunder. Alle Hvælvinger tilhøre derfor det 15de Aarhundrede med Undtagelse af de to smukke Stjernehvælvinger i de gamle Korsfløie. Disse mistede ved Ombygningen deres tidligere Betydning som Arme paa Korsbygningen, og træde nu kun frem som Sidecapeller, over hvilke Høikirken hæver sig. Til denne Forandring af Kirkebygningen synes Aarstallet 1430 at hentyde, idet der berettes, at Biskop Nicolaus Wulf i dette Aar tillagde Mariekirken nye Indkomster af Kirkejorder; thi man behøvede ikke ubetydelige Midler for at kunne begynde et saa omfattende Foretagende. Hvælvingerne bæres af 16 Hovedpiller, hvoraf de 12 ere fritstaaende. Kirkens hele Længde indvendig i dansk Maal er 78 Alen (Chorets 27 1/2 Alen), Midtergangens Brede er 11 Alen, Sidegangenes 5 1/2 Kirkens hele Brede indvendig 29 1/4 Alen, samt dens største Brede over Korscapellerne 44 Alen.

Inventarium, Mindetavler og Begravelser. Den interessanteste Gjenstand fra Fortiden i Vor Frue Kirke er Døbefonten, som er støbt af Bronze i Form af en Cylinder, der bæres af de 4 Evangelister. Omkring Siderne er fremstillet i Reliefs

Marias Kroning, Christi Daab, Christus paa Korset og Christus som Verdensdommer. Imellem disse Hovedbilleder sees Apostlene. Omkring Randen læser man med gothisk Skrift:

Skrift: „Año dñi 1485 perfectus est fons iste de bonis venerabilis vir (i) domini detlevi wulf, quondam canonici et structurarii hujus ecclesie et gregorius smit cano. Got gæve det seken rat. mæster peter hansen den gnot“

(støbte den). Alterbordet er i gothisk Stil med et forgyldt Krucifix, støbt af Zink. Det blev opstillet 1845 og Alteret flyttet længere tilbage imod Øst.

Prædikestolen er foræret til Kirken af Amtmand Ahlefeldt i Aaret 1636. Den er udskaaren i Egetræ i Renaissancestil. Orgelet i Skibets vestre Ende bærer Aarstallet 1652 og Frederik III.'s og Sophie Amalies Navnetræk. Ved Restaurationen 1845 blev Kirkens Gulv omlagt med gule og sorte Fliser og alle de gamle Ligstene bortrestaurerede. En stor Steen, der er prydet med 5 smaa Kors, som nu ligger ved Kirkens vestre Hovedindgang, bedækkede det gamle Alterbord.

Paa en Pille i Choret sees en Mindetavle med Portrait over Valentin Schmidt v. Eisenberg, Præst i Haderslev 1635 - 81. Han var Feltpræst hos Kong Christian IV., gik derpaa under Trediveaarskrigen med de danske Tropper til Schlesien og Ungarn, og bivaanede ogsaa Beleiringen af Magdeburg.

Ligeoverfor hænger paa en anden Pille et Epitaphium over Bonaventura Rehefelt, Hofpræst og Provst i Haderslev, død 1673. I den søndre Sidegang ere 3 Capeller tilbyggede i den katholske Tid, og have dengang været bestemte til Altere for forskellige Helgener, men ere senere gaaede over til at blive Familiebegravelser. I den østre Ende af denne Gang seer man en prægtig Marmorportal, der fører ind til en Gravhvælving. Her hviler Heinr. v. Vieregge, Amtmand, Geheimeraad og Ridder af Dannebrog, død 1740, samt hans Hustru, Baronesse Königstein, død 1758. Ved Siden heraf, længere mod Vest, bemærker man en Marmorsteen over en Dyr. Paa Stenen staaer: „*Denne Steen er indsat 1784 af Chr. Ernst de Cederfeldt Simonsen, første Besidder af Stamhuset Erholm og Søndergaard, Kammerjunker og Landsdommer udi Fyen og Langeland med Haderslev Sancte Marie Kirkes Tilladelse til Erindring at dette Begravelse aldrig maa afhændes fra ommeldte Stamgods.*“

Længere mod Vest: Et Riffelmaleri, der imod den ene Side forestiller Christi Korsfæstelse, imod den anden Opstandelsen. Paa begge Sider ere Portraiter og nedenunder en Indskrift, som beretter, at Mindetavlen er opreist for Herr Peter Jacobsen Brockmann og Hustru. Han var Hospitalsforstander, Borger og Kjøbmand i Haderslev og døde 1739.

I den nordre Sidegang hænger i vestre Ende et Maleri med et „*Ecce homo,*“ der synes at være en Copi efter Rembrandt eller hans Skole. Nedenunder læses: „*Gott zu Ehren und der Kirche zu Bierde hat Benedckgius Møller, Contrafeier in Husum im Juli 1662 dieses Gemälde geschenkt.*“

I et Gravcapel ved samme Gang henstaae adskillige Kister. Paa en af dem læses: "*Margretha Rantzau, geb. Sehstedt, aus dem Hause Krumendick, selig Jürgens Tochter und ehelige Hausfrau des mohledlen, gestrengen, festen Poul Rantzau??., geb. 1575, død 1652*". Hendes Lig er endnu bevaret i en mumieagtig Tilstand. I et andet Capel paa Nordsiden hænge et Par Portraiter, der forestille Claus Knudsen, kgl. Amtsskriver, og hans Hustru, hvilke i Aaret 1641 skiænkede den forrige Altertavle til Kirken. Denne Altertavle hænger nu i nordre Sidegang, og forestiller Nadverens Indstiftelse, men er uden synderligt Kunstværk. I den østre Ende af samme Gang hænger en Mindetavle over Margretha Smidt (f. 1700, død 1768) og begge hendes Mænd, Hr. Peder Dreier og Hr. Poul Sass, Præster ved Vor Frue Kirke i Haderslev.

I Kirken er i 1861 af 3 Sidecapeller indrettet et Vintercapel med Varme- og Gasapparat; i den egentlige Vintertid vil Gudstjenesten blive holdt her, dog med Undtagelse af de store Høitidsdage.

Kirken eier 19 Tdr. Land samt en Capital af ca. 14,000 Rd. Af Naturalpræstationer har den en aarlig Indtægt af 12 - 1300 Rd., i Accidentier ca. 500 Rd. Dens regelmæssige aarlige Udgifter ere ca. 2200 Rd.

Hospitalet, bestaaende af 2 grundmurede Bygninger, den ene med 2 Etager, beliggende ved Sønderbro, stiftet i Aaret 1569 af Hertug Hans den Ældre og funderet med Jordegods, som er beliggende i Haderslev Amt og tilsammen udgjør 16 1/2 Plov. Godset haves i Arvefæste, og svares deraf aarlig deels i Landgilde, deels i andre Afgifter ca. 1400 Rd. Desuden eier Hospitalet en Capitalformue af 26,000 Rd.

Hospitalet er alene for ældre svagelige Fruentimmer, og var oprindelig bestemt for 18 Personer, men er efterhaanden blevet udvidet saaledes, at der nu i samme findes 48 Lemmer, fordeelte paa 11 Stuer. De 24 ældste af disse have 32 Sk. om Ugen samt Brød og Øl; de andre have fra 24 til 45 Sk. om Ugen. Alle have de fri Bolig, Brændsel, Lægehjelp og Medicin.

I den søndre Fløi ud mod Gaarden er en lille vel vedligeholdt Kirke med fladt Bjælkeloft og Orgel. Mærkelige ere 14 smaa Alabastfigurer, forestillende Christus, den hellige Jomfru og de 12 Apostle, meget smukt forarbejdede, fra det 15de Aarhundrede; de ere nu opstillede i en Ramme paa Kirkens nordre Væg. Præstekaldet, der tidligere var forenet med Marie Sogns Diakonats, blev ved Resol. af 12te Decbr. 1850 tillagt Collaborator-Embedet ved den lærde Skole. Embedet besættes umiddelbart af Kongen; dets Indtægter kunne, ifølge den foreliggende Beretning, anslaaes til 280 Rd. aarlig.

Kirkesproget er Dansk. Hospitalet bestyres af en Forstander under Overtilsyn af Conversatoratet, bestaaende af Amtmanden, Provsten og Borgermesteren i Haderslev.

Raadhuset, en gammel Bygning paa Lavgaden ved Søndertorvet, der efter Tegning af Bygningsinspecteur Winstrup ombyggedes i Aaret 1857 og fik sin nuværende hensigtsmæssige og smukke Indretning.

I Forbindelse med Raadhuset er et Arresthuus, der ved samme Ombygning indrettedes tidssvarende med 8 Arrester og Bolig for Arrestforvareren.

Den Lærde Skole, stiftet af Hertug Hans den Ældre i Aaret 1567. Ved Forordning af 28de Januar 1848 forandredes Underviisningssproget fra Tydsk til Dansk; dog iværksatte denne Bestemmelse først da Stolen aabnedes efter Krigen den 7de October 1850.

Underviisningsplanen er i alt Væsentligt den for Kongerigets lærde Skoler gjeldende, ligesom Maturitets-Testimonium fra Skolens Rector giver Ret til at immatriculeres ved Kjøbenhavns Universitet. I Aaret 1854 demiteredes første Gang. Den 23de August 1856 forenedes Realclasser med den lærde Skole efter det for Kongerigets Skoler gjeldende Regulativ. Discipelantallet var i October 1861: 187. Underviisningen ledes af en Rector og 12 faste Lærere samt 2 Timelærere. En ny og særdeles smuk Skolebygning samt Rectorbolig er opført i Aarene 1853 - 54.

Borger- og Almueskolerne. Byen har 4 saadanne, hvoraf de 2, Drengeskolen Frederiksskolen og Pigeskolen Vilhelmineskolen, høre til Marie Sogn, medens de andre 2 høre til St. Severins Sogn. Underviisningen besørges af 12 Lærere; Skolesproget er Dansk.

Arbeids- og Sygehuset, der ikke staaer i Forbindelse med Fattigvæsenet, er oprettet af et af Enkekammerherreinde von Holstein stiftet Legat. Anstalten eier en Capitalformue af 9600 Rd.

Toldboden, Telegraphstationen (i en privat Bygning), **Gasværket, Embedsboliger** for Hovedpræsten og for Diaconus.

Paa "Naffet" eller Gaden, der fører ned til Havnen, ligger en smuk gammel Gaard, den saakaldte Provstigaard, der over Porten bærer følgende Indskrift: "*Christus porta salutis Anno domini 1596.*" Denne Gaard giver en interessant Prøve paa sin Tids Bindingsværksstiil (Consolstiil). Begge de øverste Stokværk springe stærkt frem over de underliggende, og hvert Fremspring bæres af smukke Consoller prydede med Ansigter m. m. Foroven kneise tvende Spidsgavle. Gaardens Eier er i Besiddelse af særegne gamle Privilegier (som opbevares i originale Documenter) fra Hertug Hans, fornyede ved hvert Thronskifte lige fra Kong Christian III.'s Tid.

Paa Torvet syd for Mariekirken ligge tvende gamle Huse. Det ene, det saakaldte "viethske Huus," bærer Aarstallet 1634 paa sin spidse Gavl.

Indvaanernes Antal var i 1860: 8012 (hvoraf 3933 af Mdkj. og 4079 af Kvdkj.); i 1855: 7477; i 1845: 6128; i 1803: 2685 (dog uden Slotsgrunden, med denne henved 4000 Indv.); i 1769: 3141.

Handelsomsætningen, der, som senere skal ommeldes, leed under den stedse tiltagende Tilstopning af Fjorden, og som ydermere trykkedes ved den jydsk Toldgrændses Ophævelse, hvorved Koldings naturlige Opland for en Deel berøvedes Haderslev, og en ret levende Handel paa Jylland og Fyen med Manufacturvarer og Brændeviin, der vel tildeels indsmugledes, ophørte, er i de senere Aar i betydelig Opkomst, hvilket, foruden de Fremskridt, Byens fortrinlige Opland under de høie Kornpriser har maattet gjøre, ogsaa maa tilskrives de betydelige Forbedringer af Communicationsveiene, navnlig Opmudringen af Fjorden og de nye Chausseers Anlæggelse til Kolding og Aabenraa.

Endelig har det communale Liv, der under en indsigtfuld Bestyrelse nu er vakt i Haderslev, ikke været uden kjendelig Indflydelse paa Byens Opkomst. Den indenrigske Handel drives meest paa andre slesvigske og paa holsteenske Byer, den udenrigske i aldeles overveiende Grad paa Sverrig og England. Byen har en Handelsforening.

Af de **vigtigste Forbrugsartikler** er i Aaret 1860 fortoldet:

Bomuldsgarn 49,752 Pd. (i 1859: 38,779 Pd.), Bomuldsmanufacturvarer 42,508 Pd. (i 1859: 39,539 Pd.), 2215 Viertler fremmed Brændeviin, hvorunder Arrak, Genever og Rom (i 1859: 2368 Viertler), 224,640 Pd. Rujern (i 1859: 249,600 Pd.), 665,777 Pd. Stang- og Baandjern (i 1859: 647,012 Pd.), Kaffe 192,077 Pd. (i 1859: 158,239 Pd.), Riis og Riismeel 99,292 Pd. (i 1859: 72,248 Pd.). Salt 2420 Tdr. (i 1859: 2074 Tdr.) og 14,853 Pd., Silkevarer, hvorunder Silkebaand og Sysilke, 2862 Pd. (i 1859: 2502 Pd.), Steenkul 25,715 Tdr. (i 1859: 19,045 Tdr.), Sukker, raffineret og uraffineret, 67,206 Pd. (i 1859: 41,068 Pd.), Sirup 169,323 Pd. (i 1859: 217,440 Pd.), Thee 4250 Pd. (i 1859: 2922 Pd.), ufabrikeret Tobak 388,135 Pd. (i 1859: 376,557 Pd.), Trælast 1393 Com. Læster og 79,422 Cubikfod (i 1859: 1822 Com. Læster og 106,927 Cubikfod), Uldmanufacturvarer 27,243 Pd. (i 1859: 24,692 Pd.), Viin 5418 Viertler (i 1859: 6630 Viertler).

*) Desuden indført som fortoldet 9400 Pd. (i 1859: 7800 Pd., og som indenlandsk Fabrikata 483,000 Pd. (i 1859: 53,000 Pd.)

***) Som indenlandsk Fabrikat er desuden indført 109,000 Pd. (i 1859: 79,000 Pd.)

Udførselen af Kornvarer og Frøsorter til Udlandet har i Aaret 1860 været betydelig mindre end i de nærmest foregaaende Aar, og Grunden hertil maa vel nærmest søges i Kornets mindre gode Qvalitet som Følge af den fugtige Sommer og Høst, hvilket har gjort det mindre skikket til Udførsel. Medens Udførselen i 1860 kun udgjorde 6748 Tdr., androg den derimod i 1859: 12,956 Tdr., i 1858:

10,928 Tdr. og i 1857 endog 18,117 Tdr. Af andre i Aaret 1860 til Udlandet udførte Varer nævnes Kreaturbeen 111,744 Pd. (i 1859: 203,991 Pd.), Skind og Huder 31,242 Pd. (i 1859: 49,084 Pd.), Smør 674 Tdr. (i 1859: 698 Tdr.), Uld 2320 Pd. (i 1859: 5781 Pd.), Kalk- og Kradsuld 89,670 Pd. (i 1859: 67,906 Pd.)***)

***) I Schleswig-Holsteinische Provinzialberichte for 1798 indeholdes et Forsøg til en Beskrivelse af Haderslev. I denne gives (S. 374) følgende Skildring: "*Directe Handel har Haderslev næsten aldeles ikke. De fleste Kjøbmænd forsyne sig fra Flensborg, Lybæk eller Hamborg med de fornødne Artikler. Fra Hamborg erholde de disse over Høier og Ribe og derfra pr. Are.*"

Skibsfarten har i Aaret 1860 stillet sig saaledes: i indenlandsk Fart: indgaaet 541 Fartøier af 4596 1/2 Com. Læsters Drægtighed med 2237 Com. Læsters Bestuvning, udgaaet 587 Fartøier af 5762 Com. Læsters Drægtighed med 2688 1/2 Com. Læsters Bestuvning; i udenrigsk Fart: indgaaet 92 Fartøier af 3383 1/4 Com. Læsters Drægtighed med 3239 1/4 Com. Læsters Bestuvning, udgaaet 63 Fartøier af 2574 3/4 Læsters Drægtighed med 201 1/2 Com. Læsters Bestuvning. x).

x) I 1846 indklarede 589 indenlandske Skibe og 66 udenlandske.

Handelsflaaden bestod ved Udgangen af Aaret 1860 af 75 Fartøier med en Læstedrægtighed af 1334 1/2 Com. Læster, hvoriblandt 2 Dampskibe af resp. 55 og 18 Hestes Kraft. I Slutningen af det 16de Aarhundrede havde Byen efter Heinrich Ranzau 20 Skibe (*haves magnas ac parvas habet 20*); i 1795 havde kun 11 smaa Jagter af 67 Comlst. med 26 Mands Besætning. Indvaanerne paa Slotsgrunden havde dog derhos 5 - 6 Smaaskibe.

Told- og Skibsfartsafgifterne udgjorde 1860: 93,906 Rd. 7 Sk. xx).

xx) I 1824: ca. 20,000 Rd., i 1846: 56,000 Rd., i 1852: 99,483 Rd., i 1856: 130,838 Rd.

Den industrielle Virksomhed er ikke ringe, og navnlig fortjener at fremhæves 2 Jernstøberier og Maskinfabriker, der i Aaret 1860 have beskæftiget ca. 120 Arbeidere, og produceret 459,000 Pd. Jernstøbegods, 38,000 Pd. forarbejdet Smedejern, 1050 Pd. Metal- og Messingstøbegods, for 1800 Rd. Jernsmedearbejde og for 13,000 Rd. Maskinarbejde. En Tobaksfabrik har i 1860 med 57 Arbeidere forarbejdet 160,000 Pd. Røgtobak, 44,000 Pd. Skraatobak, 9000 Pd. Snustobak og 60,000 Stk. Cigarer. Skibsbyggeriet, som tidligere ikke var uden Betydning, er saagodtsom ophørt, idet der i flere Aar ingen større Skibe ere byggede. De uheldige Conjuncturer efter Handelskrisen i 1857 have formeentlig nærmest foranlediget denne Industrigreens Ophør. I Byen ere 2 Dampbrænderier og 7 almindelige Brænderier, hvis Production i 1860 angaves til ca. 235,000 Potter Brændeviin. Der findes desuden 1 Eddikefabrik, 2 Tegl- og Kalkbrænderier, 3 Tobaksfabriker, 2 Steentrykkerier, 1 Jernstøberi, 2 Cigarfabriker, 3 Maskinbyggerier*), 1 Dampmølle, 1 Sukkerraffinaderi, 1 Klædefabrik og 1 Bogtrykkeri, hvorfra Bladet "*Dannevirke*" udgives. I Byen findes 20 Manufacturhandlere, 36 Kolonialhandlere, 4 Boghandlere, 3

Galanterihandlere, 11 Product- og Kornhandlere, 6 Tømmerhandlere, 8 Viinhandlere og 2 Apothekere.

*) Det ene af disse Maskinbyggerier har i de sidste Aar leveret flere Jernskibe.

I Haderslev afholdes aarlig følgende **Markeder**: i Begyndelsen af April i 3 Dage med Kram, i Slutningen af Juli i 3 Dage med Kram og Fisk, i Slutningen af September i 3 Dage med Kram; hver Mandag i Fasten indtil Paasken og 24de Juli med Heste; 16de Marts, 27de April og 4de Mai med Hornqvæg. Fæmarkeder hver Løverdag fra Midten af April til Pintse, 21de September, samt Mandag og Fredag i den 4de, 5te, 6te og 7de Uge efter Michaelis.

Amtmanden over Haderslev Amt er Overøvrighed for Haderslev By. Communalbestyrelsen bestaaer af Magistraten og et Bycollegium. Magistraten er Byens Øvrighed og bestaaer af en Borgermester, som tillige er Byfoged, Politimester, Auctionsdirecteur og Stadssecretair, og 3 Raadmænd.

Bycollegiet bestaaer af 16 deputerede Borgere. Magistraten vælger Raadmændene blandt de deputerede Borgere, og Valget stadfæstes af Kongen. De deputerede Borgere fungere paa Livstid og udvælges af Magistraten efter Forslag af Deputeret-Collegiet, som indstiller 3 af Byens Borgere, der dog maae være Grundeiere.

Andre communale Embedsmænd ere: Bykassereren, Havnekassereren og Gasmesteren, der vælges af Magistraten; Valget stadfæstes for de tvende Førstnævntes Vedkommende af Ministeriet.

Særskilte Commissioner ere: Sundheds-, Bygnings-, Skole-, Fattig-, Mark- og Quarantaine-Commissionen.

Haderslev By har en egen **Byret** af 1292.

Communens Eiendomme i faste Bygninger ere følgende: Raadhuset, den lærde Skole, 4 Borgerskoler, 2 Præstegaarde, Gasværket, Arbeids- og Sygehuset, 1 Materialhuus ved Havnen og 3 Sprøitehuse. Endvidere eier Byen 290 Tdr. Land.

Haderslev Byes Udgifter have i de sidstforløbne 6 Regnskabsaar været:

	18 ⁵⁵ / ₅₆	18 ⁵⁶ / ₅₇	18 ⁵⁷ / ₅₈	18 ⁵⁸ / ₅₉	18 ⁵⁹ / ₆₀	18 ⁶⁰ / ₆₁
	Rb.	Rb.	Rb.	Rb.	Rb.	Rb.
Fattigvæsenet . . .	9,264	10,074	12,481	12,541	11,011	11,219
Skolevæsenet . . .	4,378	4,508	4,794	5,182	5,872	6,094

	18 ⁵⁵ / ₅₆	18 ⁵⁶ / ₅₇	18 ⁵⁷ / ₅₈	18 ⁵⁸ / ₅₉	18 ⁵⁹ / ₆₀	18 ⁶⁰ / ₆₁
	Rb.	Rb.	Rb.	Rb.	Rb.	Rt.
Indqvartering . . .	96	123	96	72	83	92
Delinquentomf. . .	1,398	1,154	1,268	1,125	1,129	1,278
Belysning	1,182	1,107	1,322	2,265	1,836	1,832
Brandvæsenet . . .	1,227	908	946	818	769	843.

Til **Brandvæsenet** er desforuden som Bidrag til Kjøbstædernes almindelige Brandkasse udredet resp.: Rd. 2,181, 6,947, 4,862, 4,191, 2,553, 2,594.

Communens samlede **Udgift** var i Aaret 1857/58: 51,782 Rd.; i 1860/61: 46,300 Rd. Dens Gjæld androg d. 31te Marts 1861: for Byens Kasse 30,640 Rd., for Havnekassen 133,285 Rd., for Gasværket 61,477 Rd.

Haderslev Byes Indtægter vare i Aaret 1857/58: 53,069 Rd., hvoraf 24,000 Rd. vare tilveiebragte ved Paaligning paa Formue og Leilighed; i Aaret 1860/61 vare Indtægterne 54,272 Rd., hvoraf 24,000 Rd. paalignede. Af særlige Indtægter mærkes: for Fattigvæsenets Vedkommende Renten af en Capitalformue stor 5105 Rd.; for Skolevæsenets Vedkommende deels Renten af en Capital paa 3200 Rd., deels Indtægten af en Jordlod, der aarlig andrager ca. 1000 Rd.; for Belysningsvæsenets Vedkommende Renten af en Capital paa 13,560 Rd.

Det i Aaret 1857 for Communens Regning anlagte **Gasværk**, som kostede 66,412 Rd., har fra Decbr. 1857 til Marts 1861, efterat alle Udgifter ere bestridte, Renter og Capitalafdrag. betalte med 6 pct., bragt et reent Overskud af 2500 Rd. foruden ca. 3600 Rd. som Værkets Udvidelse har kostet.

Communalbestyrelsen er betænkt paa at forsyne Byen med en **Vandledning**.

Haderslev By har ingen Borgervæbning, men et Brandcorps, bestaaende af 1 Brandmajor, 1 Vicebrandmajor, 21 Opsynsmænd, 12 Straalemestere, 12 Assistentter og 400 Mand.

Havnevæsenet staaer under Communalbestyrelsens Overopsyn. Den særlige Bestyrelse paahviler Havnecommissionen, bestaaende af Borgermesteren og 4 af Magistraten og Deputeretcollegiet valgte Inspecteurer. nemlig: 1 Raadmænd, 1 deputeret Borger, 1 Kjøbmand og 1 Skipper. Regnskabsvæsenet bestyres af Havnekassereren. Siden 1856 ere betydelige Arbeider foretagne til Indsejlingens Forbedring. Fjorden, som er henved 2 Mile lang, havde tidligere en Rende, der paa nogle Steder kun var ca. 30 Fod bred og 6 – 7 Fod dyb, hvorimod den nu udmuddres i dens hele Længde med en 100 Fod bred og 10 Fod dyb Rende, hvilket Arbeide vil være fuldført 1862. Arbeidet er udført under Ledelse af Vandbygningsdirecteur Grove med en i selve Haderslev bygget Dampmuddermaskine og Dampbaad. Omkostningerne ved det hele Arbeide ville beløbe sig til ca. 150,000 Rd. Havneindtægterne, der fra 1850 til 1856 kun beløb sig til 2000 Rd. aarlig*), have siden 1856 beløbet sig til ca. 8000 Rd. om Aaret, men ville, naar Indseilingen tillader, at de større Skibe, der nu maae losse i Fjordens Munding, kunne komme op til Byen, beløbe sig til det Dobbelte.

Havnekassens Fond var i 1858: 5,640 Rd.; dens Gjæld udgjør, som anført, 133,285 Rd.

*) I "Haderslebens Seeweg" S. 33 angives disse for 1830 til 1400 Mark Ceurant, i 1846 til 3000 Mark eller 1600 Rd.

Over de betydelige Legater, som **Madame Maria Margaretha Iversen** ved Testament af 1840 har skiænket sin Fødeby, skulde her, efter Lautrups Beskrivelse af Haderslev, gives en kort Udsigt: til fattige Enker og sygelige Piger 10,000 Rd. Cour.; den lærde Skole 5,000 Rd.; Forældreløses Opdragelse 8,000 Rd.; en Haandværker-Søndagsskole 4,000 Rd.; Forskjønnelse af Byens Omegn 2,000 Rd.; en Pige-Sommer-Sye- og Strikkeskole 1,000 Rd.; Belønning for ældre Tienstepiger 3,000 Rd.; Marie-Kirken i Haderslev 5,000 Rd.; Hospitalet i Haderslev 5,000 Rd.; Communen i Christiansfeld 3,000 Rd.; Havnekassen Resten af hendes Formue, der efter endt Skifte beløb sig til 14,839 Rd.; tilsammen 60,839 Rd. Courant.

I levende Live havde Madame Iversen viist megen Godgjørenhed, og blandt andet skjænket Byen den ovenfor anførte Capital 13,560 Rd. til Gadebelysning.

Foruden disse meget betydelige Legater maa fremhæves det af **Enkekammerherreinde Christine Frederikke von Holstein** til Fadervraagaard ved Testament af 26de April 1812 til Haderslev skjænkede Legat paa 15,000 Rd. Cour., hvoraf de 6000 Rd. vare bestemte til Skolevæsenet og de 9000 Rd. til Indrettelsen af en Anstalt, hvorved det almindelige Vel kunde befordres og Fattigdom lindres. Denne sidste Sum blev ved Accumulation betydelig forstørret, og er den forhen omtalte Arbeidsanstalt med Sygehuus opført for disse Midler.

Desforuden har Haderslev endeel mindre Legater, hovedsagelig til Fattig- og Skolevæsenet.

I **geistlig Henseende** danne de 4/5 af Byen Haderslev med de 2 syd for Byen beliggende Bøndergaarde Langkjærgaarde Frue eller Marie Sogn; 1/5 af Haderslev hører til St. Severin Sogn (see herom Gammelhaderslev).

Ved Frue eller Marie Kirke er ansat en Hovedpræst og en Diaconus; Hovedpræsten ansættes umiddelbart af Kongen (Indtægt 16 - 1700 Rd. og fri Bolig); Diaconus ansættes af Kongen efter Magistratens Præsentation og Menighedens Valg (Indtægt 1500 Rd. og fri Bolig).

Marie Sogn hører til Haderslev Provsti, men ikke til Provstiets fælleds Kirkekasse. Kirkesproget i Marie Sogn er blandet, i St. Severin Sogn og ved Hospitalet Dansk.

Byen hører til **Haderslev Physicatdistrict** (Physicus boer i Byen). 2 Apothecker. Haderslev Amts 105te og 106te Lægd.

Til den **slesvigske Stænderforsamling** vælger Haderslev i Forening med Flækken Christiansfeld 1 Deputeret, og danner de slesvigske Kjøbstæders 2det

Valgdistrict. Byen staaer ikke i Forbindelse med Amtstuen. De kongerigske Skatter og Afgifter indsendes af Byen directe til Centralkassen i Flensborg.

Ved **Haderslev Toldsted** er ansat en Toldinspecteur, en Toldkasserer, 2 Toldcontrolleurer og 5 Toldassistenter; ved Postvæsenet er ansat en Postmester og en Postholder ved Befordringsvæsenet. Telegraphstation.

Amtmanden over Haderslev Amt boer i Gammelhaderslev Sogn. Amtsforvalterne i Øster- og Vesteramtet, Herredsfogderne og Thingskriverne for Haderslev, Tyrstrup og Gram Herreder samt Huusfogden for Østeramtet boe i og ved Haderslev.

Følgende private Indretninger, Selskaber og Foreninger findes fortiden i Haderslev: To Sparekasser, den ene for Byen alene, heri indestod den 31te Decbr. 1858: 61,671 Rd.; den anden for Byens Omegn, heri indestod til samme Tid 32,565 Rd.; en Haandværkerforening; en Handelsforening; et Skydeselskab; 2 Klubselskaber, nemlig Harmonien og Borgerforeningen, et Forsørgelsesinstitut, oprettet 1801, omorganiseret 1856, hvis Øiemed er at sikkre dets Medlemmer og disses Enker ved Opnaaelsen af en bestemt Alder en aarlig Understøttelse, og hvis Fond udgjør 6000 Rd.; en privat Skole med 3 Lærere og 3 Lærerinder; en privat Theaterbygning.

Af Anlæg ved Haderslev findes kun en mindre Plantage med Spadseregange tæt nord for Byen, hvorimod der til de forskjellige Sider af Byen findes Spadseregange beplantede med Træer.

I Vedels Oversættelse af Saxo, 7de Bog, læses om Harald Hyldetand: "*Der hand haffde slaget Veset ihjel, oc indtaget Skone, drog hand til Jutland, oc nedlagde Hather, aff hues Døds ihukommelse Hathersleff fieck først det naffn, som den beholder endnu paa denne Dag*" *). Det er kun faa Stæder i det danske Land, der kunne paavise et saa gammelt Vidnesbyrd om deres Navns Oprindelse, og om det end just ikke er tilraadeligt med Saxo at hensætte Byen i Sagnhistoriens Tid, saa kan man dog deraf fastholde, at Byen er bleven kaldet efter et Mandsnavn i Forbindelse med en sædvanlig Stedsnavnsendelse, og at den endog er meget ældre, ligesom i Almindelighed vore Kjøbstæder, end de udtrykkelige Vidnesbyrd om den lade formode. At den idetmindste Aar 1200 var en heelt udviklet Stad, kan noksom vides, men først efter den Tid haves Diplomers Udsagn. I Valdemar II.'s Jordebog 1231 nævnes "Hathærsleffhæret," men ikke Byen. I et Document fra 1285 navnes "gambla Hatharsløf," hvorfra altsaa Staden Haderslev da alt havde udskilt sig**). I den unaturlige Krig imellem Kong Erik Plovpenning og hans Broder Hertug Abel af Sønder-Jylland var Haderslev en af de Stæder, som den Første lagde i Aske 1247. Den blev 1271 indtaget af Kong Erik Glipping, som i dette Aar besatte hele Hertugdømmet. 1292 fik Haderslev sin Stadsret af Hertug Valdemar IV. Allerede i første Halvdeel af det 13de Aarhundrede havde Byen sine to Klostre: et Dominikaner- eller Sortebrødrekloster, som efter D. Atl. skal være stiftet 1227, og et Franciskaner- eller Graabrødrekloster (stiftet 1232), hvis Munke bleve udjagede af Hertug Christian (Christian III.) d. 6te Jan. 1527, da de kom fra Messe***); et

trede Kloster for Nonner nævnes i et Testament (ca. 1500). men er forøvrigt aldeles ubekjendt; en Gade, Jomfrugangen, minder dog endnu derom. 1440 fik Haderslev derhos en Stiftelse for nogle Marianere, hvilken af Daugaard dog ikke henregnes til Klostrene. En Adelsmand af de Ahlefelders Slægt var bleven myrdet, og Gjærningsmanden dømt til at erlægge 2000 Mark Lybsk. Denne Sum anvendte den Afdødes Slægtninge til at opføre et Marianercapel med 4 Vicarier, som skulde holde Messer for hans Sjel. 1541 forlode Vicarierne Capellet, som de med Gods og andre Sager overgave til Ahlefelderne, hvilke henlagde Renten til det ahlefeldske Hospital i Ekernførde.

*Hos Saxo: "Hatherum apud Juliam extinxit, cujus occasum perpes oppidi vocabulum Indicat".

** Jfr. P. G. Thorsen: De med jyske Lov beslægtede Stadsretter for Slesvig, Flensborg, Aabenraa og Haderslev S. 63 - 64. Thorsen mener med Falck, at Capitel 8 i Stadsretten "Enge Mand maa bryte Hellicht med noerhande Gjærning, uthen den Dag, Viti og Modesti, ther Kuning vandt Roe" er en Beslutning af Byen fra 1169 i Anledning af, at Kongen (Valdemar I.) erobrede Rygen d. 15. Juni, da Venderne indtil da vare slemme Gjæster og det nævnte Aar vel endog truede selve Byen.

***) Efter Pontoppidans Annaler II. S. 707 og D. Atl. Men efter en Munkeoptegnelse i Suhms Nye Saml. III. S. 292, var det Dominicanerne, som paa den Dag bleve udjagede af deres Kloster.

Haderslevs Historie knytter sig for en stor Deel til dets gamle Slot, der som alle Slotte i Middelalderen var en fast Borg; Byen selv har aldrig været befæstet.

Det ældre Slot, bekjendt under Navnet Haderslevhuus, laae paa en Høi "Bøghoved" tæt ved Gammelhaderslev. Da et Adelsparti i Danmark 1326 havde afsat Kong Christoffer II., blev hans Søn, den udvalgte Konge Erik, tagen tilfange af Oprørerne paa Taarnborg ved Korsør og kastet i et haardt Fængsel, som det i en samtidig Krønike hedder, indesluttet i Jernlænker, paa Haderslev-Slot, hvorfra han først befriedes 1329, da Slottet blev overrumplet af hans og hans Faders Tilhængere.

1357 erobrede den holsteenske Greve Nicolaus Slottet fra Enkehertuginde Agnes af Sønder-Jylland, der havde det som Livgeding. I Slutningen af Valdemar Atterdags Regjering var Haderslev-Slot tilligemed flere andre Slotte i Sønder-Jylland i denne Konges Besiddelse, og han havde sat Johan eller Hennichin Biskop til Høvedsmand paa det; denne solgte senere Slottet til de holsteenske Grever.

Ved Freden i Vordingborg 1435, som endte den langvarige Krig imellem Kong Erik af Pommern og de holsteenske Grever om Slesvigs Besiddelse, forblev Haderslev tilligemed nogle mindre Landsdele i Kongens Besiddelse, medens det øvrige Hertugdømme blev afstaaet til Grev Adolf, som 1439 ogsaa kom i Besiddelse af disse ved en Overenskomst med det danske Rigsraad, efterat Kongen havde forladt sine Riger.

Den første oldenborgske Konges Thronbestigelse daterer sig fra Haderslev-Slot; det var nemlig her, at Christiern I. d. 1ste Septbr. 1448 udstedte sin Haandfæstning, som gik forud for hans Hylding.

Ved den første Deling af Hertugdømmerne 1490 kom Haderslev til at høre til den gottorpske Deel, der tilfaldt Hertug Frederik; men denne Deling hævedes, som bekjendt, ved Hertugens (Frederik I's) Thronbestigelse 1523. Hans ældste Søn Christian (senere Kong Christian III.), der var Statholder i Hertugdømmerne og særdeles fremmede Reformationens Indførelse i disse Lande, havde fordømmet sin Residents paa Haderslev-Slot, og her fødtes hans ældste Søn Kong Frederik II d. 1ste Juli 1584, tre Dage førend den i Rye forsamlede jydsk Adel valgte Christian til Danmarks Konge; Adelen's Deputerede, der i Preetz traf sammen med Hertugen og, bragte ham Tilbudet om Kronen, fulgte derpaa med ham til Haderslev og overværede som Faddere Prindsens Daab.

Christians Ophold paa det nærliggende Slot har vistnok givet særlig Anledning til, at Haderslev nævnes som den By, hvor Luthers Lære først af alle Stæder i Danmark fik Indgang hos Indvaanerne. Det er paa denne Tid og i det derefter følgende Aarhundrede, at Byen havde sin forholdsviis heldigste Udvikling: 1542 skattede den for 200 Plouge, medens Slesvig kun regnedes for 120.

Da Christian III. 1544 foretog den anden Deling af Hertugdømmerne tilfaldt, Haderslev Hertug Hans (d. Ældre), der tog sin Residents paa Slottet, men senere lod det nedrive, efter Sagnet fordi en Slægtning, der besøgte ham, havde kaldt Slottet en Røverrede, I Stedet for den paa en Høide beliggende Borg traadte nu efter Tidens Skik et af Vand omgivet Slot, saaledes som det endnu sees paa Tegningen hos Dankwerth 1651. Paa denne sees ogsaa en nordligere Dammen og Fjorden forenende Strøm, af hvilken nu neppe findes Spor*), men som dengang tilligemed Haderslevdams nuværende Udløb i Fjorden lod Ny-Haderslev ligge paa en Ø. Ved Borgens Flytning maatte ogsaa den ved samme liggende Mølle bytte Plads, og det er ved denne Leilighed, at Haderslevdam opdæmmedes til sin nuhavende Størrelse.

*) Paa Kortet i Danske Atlas over Haderslev sees endnu denne Strøm som et meget smalt Vandløb og kaldes Canalen fra Dammen til Stampemøllen. I "Slesvigs Land og Folk" af J. R. Schmidt (1852) kaldes den "en tørlliggende Bæk" Dr. Michelsen ytrer sig herom i Skriftet "Haderslevs Seeweg in alter und neuer Zeit" (1847) S. 21: "Jetzt findet sich nur noch die Verbindung des Dammes mit dem Fjord durch den südlichen Arm bei der Mühle vorbei, und die übrigen Wasserwegen find dis auf verschwindende Erinnerungen älterer Bürger vergessen." 1798 kaldes den dog endnu "ein schmales Wasser."

Det nye Slot, hvortil Grundstenen lagdes den 1ste Febr. 1557, erholdt efter dens Grundlægger Navnet Hansborg; sædvanlig benævnedes det dog Haderslevhuus ligesom det gamle Slot. I Slottet var et prægtigt Capel, som efter D. Atl. var bygget af Marmor og næsten overalt indvendig forgyldt, og som blev indviet d. 14de April (1ste Paaskedag) 1566.

Hertug Hans gjorde sig meget fortjent af Haderslev; saaledes stiftede han 1567 Latinskolen og 1569 Hospitalet, der bærer hans Navn; han døde paa Slottet ugift d. 2den Octbr. 1580.

Ved den derpaa foretagne Deling af hans Part af Hertugdømmerne kom Haderslev til Kong Frederik II., som gav Slottet endnu større Glands og flyttede Landsregjeringen hertil fra Segeberg.

Hoffet opholdt sig ogsaa ofte paa Hertug Hans's Slot; her fødtes Frederik II's yngste Søn Hans d. 26de Juli 1588, og her holdt Kongen d. 22de Februar 1588, kort før sin Død, sin Svigerindes Broder Fyrst Johan Georg af Anhalts Bryllup med Dorothea af Mansfeld; d. 27de Novbr, 1597 fandt Kong Christian IV.'s og Dronning Anna Catharine af Brandenborgs Bryllup Sted paa Hansborg, og d. 18de Marts 1609 fødte Dronningen her sin tredie Søn, Danmarks første souveraine Konge Frederik III.

Men under Christian IV.'s uheldige Krig med Sverrig blev Slottet indtaget af Wrangel og opbrændt i 1644, saa at blot de nøgne Mure bleve tilbage; disse bleve siden nedrevne og Stenene brugte til Reparationer paa Koldinghuus. Amtet benævnedes senere efter Slottet Haderslevhuus Amt, Slotspladsen blev lidt efter lidt afhændet til Indvaanerne af Byen, men vedblev dog indtil 1ste Januar 1834, da den indlemmedes i denne, at være en Deel af Amtet,

Naar Haderslevs Beskriver Pastor E. Lautrup giver en Skildring af Byen i »gamle Dage«, da passer denne vel nærmest paa det 16de Aarhundrede eller omtrent ved Catholicismens Ophør. Et Uddrag af denne meddeles her, skiøndt Udgiveren ikke ganske kan tiltræde den givne Fremstilling af Stadens Udstrækning, idet han maa antage denne for noget mindre end fremstillet: *„Staden Haderslev havde i gammel Tid et langt større Omfang end nu (1844). Gaden, "Gammel Ting" kaldet, var bebygget paa begge Sider, saa og den nordlige Side af "Graven.". Den nu bebyggede sydlige Deel af denne var en Deel af den seilbare Canal, som adskilte Ny- og Gammel-Haderslev. Markveien fra "Gammel Ting" til Gammel-Haderslev var en Gade, bebygget idetmindste paa Nordsiden, og fra Gammel-Haderslev til Bøghoved var en lang Gade.“* Lautrup tilføjer efter denne Skildring: *"Den heel forskjellige Beliggenhed af de tvende Slotte Haderslevhuus og Hansborg, det første ved den vestlige, det andet ved den østlige Ende af Staden, har havt den største Indflydelse paa Maaden af dens Bebyggelse og Forstørrelse. Da Haderslev-Huus var fyrstelig Residents udgjorde Gammel-Haderslev den største Deel af Staden (?). Efter Opbyggelsen af Hansborg 1557 forøgede Antallet af Bygningerne i Ny-Haderslev sig bestandig, hvorimod hele Gader i Gammel-Haderslev gik ind.“*

Først efter Opbyggelsen af Hansborg opstod samtlige Gader i Nærheden af Slottet, navnlig Nasset, Slotsgade, Klingbjerg og Badstuestræde. I den nybyggede Slotsgade lod Hertug Hans 1566 anlægge en privilegeret Viinkjælder, og tillige erholdt Apotheket Privilegium paa Viinskjænkning og Viinhandel. (Hertugen besøgte undertiden Apotheket med sine Hoffolk for her at tømme et Glas, og da han engang lod sig forelægge Regningen, der beløb sig til 4 Mark, udbrod han: *"das nenne ich mir doch einmal schlamvampen."*).

Det Reventlovske Palais (Grevens Gaard, findes paa Grundtegningen i Danske Atlas) var en af Stadens første Prydelser. I Nærheden af denne Bygning var det hertugelige Cancelli med flere offentlige Bygninger. Bag ved Palaiet var

en Mellemcanal, som forbandt den større Canal, der adskilte Ny- og Gammel-Haderslev, med Fjorden. (See Dankwerths Grundtegnung). Sporene af denne Canal ere endnu tydeligt at paavise. Den i Aaret 1429 af Biskop Nicolaus Wulff opførte Bispegaard, skal have været meget anseelig. Den laa der hvor nu Sukkerraffinaderiet er. *"Imellem det Viethske Huus og det nærmest liggende Apothek, førte Veien igjennem en stor hvælvet Port (den høie Port, " „dat hooge Door"), som var forsynet med et høit Taarn, ganske liigt det høie Taarn i Staden Slesvig. Denne Port var oprindelig den sydlige Stadport, foran samme dannede ubetydelige Boliger Forstaden. Nordlig for Bispegaarden gik Veien til Gamle-Haderslev ligeledes gjennem en hvælvet Port."*

Skjøndt det ligger noget ud over nærværende Skrifts Indhold, kan Udgiveren dog ikke nægte sig, til Skildring af, hvorledes det var i „gamle Dage" i Haderslev, her at meddele Lidet om den Rangforordning som Grev Carl von Ahlefeldt, Statholder i Slesvig og Holsteen, d. 4de August 1719 gav for Borgerne i Haderslev, hvilken Forordning senere stadfæstedes af Kong Frederik IV. Det bemærkes først i Forordningen, at de Kongelige Betiente, Borgermesteren, Raadmændene, Provst, Præst og overhovedet de der have en Rang skulle gaae forud. Dernæst deles Borgerne i 4 Klasser. 1ste: Deputerede Borgere og de Borgere, der betale 6 Mark eller derover i maanedlig Contribution; Organisten; Stadsmusicus; Skrive- og Regnemester ved den tydske Skole. Konerne rangere efter Ælden af deres Ægteskab. 2den: De Borgere, der betale 4 – 6 Mark maanedlig Contribution; Skippere der selv have Andeel i deres Skibe; Kunstnere, saasom Malere, Billedskjærere; Guldsmede; Chirurgi. 3die: Haandværkere, 4de: Daglønnere.

Kjøbmandssvendene rangere med 2den Klasse, forøvrigt efter Alder. Ugifte Døttre af 1ste, Klasse træde tilbage for Koner af 2den Klasse.

I det 15de og 16de Aarhundrede tog Haderslev stærkt til i Velstand, hvortil Hofholdningen paa Slottet meget bidrog. Men i det 17de Aarhundrede gik Staden tilbage; Havnen var alt forinden fyldt med Mudder*), og Staden leed meget i de Krige, som da hjemsøgte Halvøen, først af de Keiserlige 1627, derpaa af de Svenske 1444. Ogsaa hjemsøgte den af heftige Ildebrande 1627 og 1759. Haderslev vedblev at gaae tilbage lige til langt ind i dette Aarhundrede. Christiansfelds Anlæggelse.

*) Dankwerth meddeler saaledes S. 72, at de større Skibe ikke kunde naae op til Byen, men maatte ankre to Mile fra denne, en Efterretning, der vistnok er langt paalideligere end baade Heinrich Ronzaus Beretning om dens sikkre Havn (vanskelig læselig latinsk tekst) og Jonas Coldingensis's Vidnesbyrd om Havnens Størrelse (vanskelig læselig latinsk tekst) I "Versuch einer Beschreibung der Stadt Hadersleben" fra Aaret 1798, hvilken foran er citeret, gives følgende sørgelige Skildring af Skibsfarten: "Fra Fiordens Munding af maae Varerne, i Mangel af ordentlige Pramme, med Omkostninger og Tidstab blive bragt til Byen i Baade. Selv de smaa herværende Jagter, kunne nu ikke mere seile op med fuld Ladning til Lossepladsen. Mangelen af en Skibsbro besværliggjør ogsaa Losningen, hvilkenn skeer fra Baadene af ved Hjælp af Vogne.

Tabet af Garnisonen ifølge Armeeomdannelsen i 1842 og Ophævelsen af Toldgrænsen mod Jylland vare ugunstige Momenter for Byen. Da Haderslev imidlertid fra 1829 begyndte at forbedre sin Havn**) og gjorde denne successive

tilgængelig for større Skibe, og da samtidig Oplandet tiltog i Velstand, gik Byen, uagtet de fornævnte Forringelser i dens Vilkaar, fremad med stadige Skridt under en stedse tiltagende Handel og Skibsfart. Ligesom Handelen er ogsaa Industrien i jevn Tiltagen. Indbyggernes Antal, som 1803 kun beløb sig til 2685 (med Slotsgrunden henimod 5500), er nu steget til over 8000).

***) *Den første Plan til Fjordens Opmuddring gaaer tilbage til Aaret 1803.*

I Haderslev ere fødte: Jørgen Eriksen, Biskop i Stavanger, f. 1535, død 1604, Joh. Meyer, død ca. 1660 som Conrector i Bordesholm, bekjendt som latinsk Poet og Samler af Runeindskrifter, Henning Stockflet, Biskop over Agerhuus Stift, død 1664, Joh. Eichel, Etatsraad, Borgermester i Kjøbenhavn, død 1736, Christian Cramer, Klokker i Aarhus, Udgiver af Cramers Regnebog, f. 1699, død 1764, Heinrich Hansen, Architecturmaler, f. 1821.

Versuch einer Beschreibung der Stadt Hadersleben, i S. H. L. Provinzialberichte, 1798. 2. S. 349 ff.

Vorerrinnerung einer Topographie der Stadt Hadersleben, von Rector A. R. v. Brincken, i S. H. L. Provinzialberichte VII. 1. S. 42 - 145 ff.

Einige Bemerkungen zur Ortskunde von Hadersleben, von C. Lindenhahn, i Schleswig-Holsteinische Blätter, Cronik, S. 1 - 6.

Chronik und Monographie der Stadt Hadersleben, von E. Lautrup, Prediger in Hadersleben, Hadersleben 1844.

Haderslebens Seeweg in alter und neuer Zeit, von Dr. Michelsen, Haderslev 1847.

Der Hafnenbau der Stadt Hadersleben, von O. Kier, Hadersleben 1851.

Ueber das Armen- und Schulwesen in Hadersleben, i S. H. L. Provinzialberichte XI. 2. 2. S. 287 ff.

Actenstücke der lateinischen Schule zu Hadersleben betreffend, von Rector v. Brincken, i S. H. L. Provb. 1795, S. 140 - 148. 234 - 238.

Etwas über die Stadt Hadersleben in Rücksicht einer daselbst zu gründenden höheren Schulanstalt, von Rector v. Brincken, i S. H. L. Provb. V. 2. S. 195 ff.

Einige Bemerkungen über die Frage: "*Warum (??) der Haderslebener Landman seine Waaren lieber in die Ferne als in der Nähe ab?*" und über den jetzigen Zustand der Stadt Hadersleben, i S. H. L. Provb. VII. 1. S. 145 ff.

Om Dominicaner-Klostret, i Haderslev Staatsb. Mag. VII. S. 549.

Actenstücke der lateinischen Schule in Hadersleben betreffend, i Niemanns Miscellanea I. S. 174 ff.

Om Veldædighedsanstalterne i Haderslev, i S. H. L. Provb. 1832. 3. S. 421 ff.

Betrefenb der Pflugzahl der Stadt Hadersleben, i Stb. Mag. 9. S. 824 ff.

Bemerkungen betreffend das Alter des Haderslebener Stadtrechts, i Falcks Archiv IV., Miscellen.

Kilde:

Statistisk-topographisk Beskrivelse af Hertugdømmet Slesvig ved J. P. Trap.
Kjøbenhavn.

I Commission Hos Boghandler G. E. C. Gad, Berlingske Bogtrykkeri ved L. N.
Kalckar. 1864.

Udgivet i affotograferet udgave 1975 af Selskabet for udgivelse af kilder til
Danmarks historie, med støtte fra Statens Humanistiske Forskningsråd

Bind 1, Specielle del side 1 – 24.